

Сретен Јелић
Татјана Јовановић
Универзитет у Београду
Пољопривредни факултет

UDK: 316.662:316.3)4.2:631.1

Прегледан рад
Примљен: 15. 11. 2010.

ОСЕТЉИВЕ ТАЧКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

У раду смо указали на осетљиве тачке транзиције српске пољопривреде. Посебан осврт је даи на поседовну структуру газдинства, необрађене површине и проблем приватизације са којим се суочавају чланови газдинства. Искуства земаља чланица ЕУ српској пољопривреди моу бити од користи. Анализе смо сачинили на бази релевантних података и доступне литературе.

Кључне речи: *транзиција, структурни проблеми, газдинства, интеграција, аграрна структура.*

Увод

Пољопривреда наше земље као и газдинства пролазе кроз низ промена у процесу приближавања и уласка у ЕУ.

У анализи рада смо пошли од осетљивих тачака промена пољопривреде наше земље, пре свега, поседовне структуре газдинства, необрађених површина и проблема приватизације са којима се суочавају чланови газдинства. У том смислу, да би се сагледала поседовна структура и необрађене површине газдинства Србије сачињена је детаљна анализа земаља које су у процесу интеграција у ЕУ и земаља које су из региона чланице Европске Уније. Посебан осврт је даг на газдинства Србије да би се указало на предности и недостатке у односу на газдинства земаља региона. У српској пољопривреди међу најзначајније проблеме руралне транзиције спадају: неповољна поседовна структура газдинства, пораст необрађених површина и проблем приватизације.

Анализе су урађене на основу доступних података националног статистичког завода Србије, публикација Еуростата и одговарајуће литературе.

1. Одређење и специфичности транзиције

Земље бившег социјалистичког система, крајем двадесетог века суочене су са процесом транзиције. Низ земаља пролази кроз промене и прилагођава се интеграционим процесима Европске Уније.

Разлике у степену напретка у процесу транзиције довела су до три различита нивоа и то:

- први ниво: земље централно-источне Европе које су приступиле Европској унији у оквиру последњег проширења у 2004. години и у којима су транзициони процеси практично завршени,
- други ниво: земље које су недавно укључене у ЕУ (Румунија и Бугарска), и
- трећи ниво: Србија, у којој транзициони процеси касне готово целу деценију.

Уз не мала саплитања, показало се да је евидентна успешна транзиција у земљама у којима је окончана. Србији предстоји још, могло би се рећи, буран период до завршетка транзиције. Искуства која су стекле земље које су транзицију спровеле, могла би, још увек бити корисна за транзицију у нашој земљи.

Приватизација представља основни предуслов, односно претпоставку транзиције. Својинска права су основ за успостављање и функционисање тржишта и тржишне привреде. Да би се оформио идентитет својинских права индивидуалних титулара неопходно је извршити деколективизацију тј. трансформацију друштвене и државне својине.

Трансформација у области пољопривреде обележена је бројним специфичностима. Пре свега, потребно је прецизно дефинисати повраћај одузетог земљишта претходним власницима. Проблем је у томе што су то земљиште крајем двадесетог века користили велики државни комбинати који су били мање или више успешни, и који су у значајном обиму доприносили укупној производњи хране. Даље, у владавини социјалистичких режима, креиране су бројне пољопривредне задруге, чије је власништво настајало присилним удруживањем не само земљишта, већ и грађевинских објеката, стоке и механизације индивидуалних пољопривредних домаћинстава. Приватизација ових привредних субјеката представљала је један од великих изазова за земље јужне и централне Европе.

Процес транзиције бивших социјалистичких земаља јединствен је историјски догађај. Његову анализу отежава и чињеница да је тај процес још увек у току.

Бројни су покушаји да се препознају правилности у процесу транзиције, утврде одређени услови, сличности, али и разлике између земаља.

Трансформација бивших социјалистичких привреда отпочела је 1990. године. Све земље су усвојиле оквирне програме транзиције и трансформације, са одређеним специфичностима које су одговарале њиховим развојним могућностима. Очекивало се да ће стабилизациони програми обновити спољ-

ну и унутрашњу економску равнотежу, што је требало да омогући отпочињање структурних промена. Успешна транзиција пољопривредног сектора представља једну од основних полазних тачака, будући да је реч о грани од фундаменталног значаја за прехранбену сигурност становништа. Досегнути резултати нису испунили очекивања која су произилазила из теоријских претпоставки, дефинисаних на почетку транзиције. Обим производње смањен је у готово свим транзиционим земљама, а број незапослених се непријатно повећао. Разлике у нивоу дохотка су се прошириле, а социјални конфликти заострили. Корупција је остала свеprisутна у бившим социјалистичким земљама, а формирао се и нови јаз између села и града будући да су међусобне разлике продубљене.

За тржишни начин привређивања карактеристични су приватно-својински односи као доминантни. Транзиција пољопривреде је неопходна, пре свега, због ниске продуктивности на приватним газдинствима која је годинама испод нивоа продуктивности друштвених, односно државних газдинстава. У својинском погледу пољопривреда предњачи у односу на транзицију осталих грана привреде нарочито када се има у виду удео малих индивидуалних газдинстава у укупном обиму пољопривредне производње, мада постоји питање приватизације великих државних пољопривредних газдинстава. Ипак, потребно је да пољопривредна газдинства постану у већој мери робни произвођачи. То захтева другачију организацију земљишног поседа, организацију рада и управљања, као и маркетиншки приступ који би у већој мери одговарао захтевима савременог тржишта, чиме би се подигла конкурентност газдинстава у процесу транзиције.

Као економски појам транзиција подразумева прелазак неефикасних и недовољно развијених привреда у тржишно оријентисане и развијене привреде. Тај процес стварања тржишног привредног система подразумева процес у коме елементе привредног система заснованог на социјалистичким принципима замењују елементи тржишне привреде. Централни процес транзиције је приватизација и она представља услов формирања приватне привреде кроз коју се преламају сви битни аспекти тржишне привреде.

Прелазак привреде на тржишни концепт привређивања подразумева низ промена које су изнуђене како досадашњим стањем система и начином управљања, тако и промењеним економским простором и новим стандардима половања.

Уз термин транзиција неки аутори стављају знаке навода јер сматрају да је израз трансформација или пост-социјалистичка трансформација далеко прикладнији израз. По Младен Лазићу пост-социјалистичка трансформација значи, реинтеграцију средњеевропских и источноевропских земаља у капита-

листички (светски) систем (М. Лазић, 2005:122). Проблематици трансформације се у литератури углавном прилазило са становишта средишњих појмова који се користе у анализи савремених средњоевропских и источноевропских друштава. То су појмови“ транзиције“ и“ зависност од пређеног пута“. Прво становиште транзиције укључује у себе једнолинеарни детерминистички поглед на историју, имплицирајући директан, праволинијски пут и укључење бивших социјалистичких друштава у јединствен прогресиван ток савремене историје увођењем савремене тржишне економије и демократије (М. Лазић, 2005:120). У оквиру приступа „зависност од пређеног пута“ настојала се нагласити историјска специфичност, како друштва која се мењају тако и друштва чије се институционалне форме покушавају подражавати. Овом приступу је комплементарна једна дугорочнија перспектива која се појављује у оквиру модела „сукоба цивилизација“.

Наша земља од почетка до средине деведесетих година нашла се у блокираној транзицији, а од две хиљаде у, могли бисмо рећи, сад већ закасне-лој транзицији. Нема јединственог пута за социјалистичке земље ка тржишној економији и демократском политичком систему. Оно што је сигурно је то да се неке темељне промене одигравају у постсоцијалистичким друштвима, као и да узроци тих промена леже како у тим друштвеним системима, тако и у њиховом окружењу. Идеолошки одговор на питање о крајњем исходу пост-социјалистичке трансформације није могућ, али то питање свакако остаје и даље отворено. Социолошка истраживања управо теже да разумеју и објасне узроке, ток и последице друштвених збивања.

Трансформација иде у смеру стварања једног облика периферијског друштва, којег одликује поларизована и релативно нестабилна друштвена структура. То значи да бивша социјалистичка друштва источне Европе неће бити у стању да по еволутивном капацитету достигну модерна друштва Запада.

Погрешно је уверење да транзиција “качи” само бивше социјалистичке земље. Напротив, Немачка и Француска, као и све данашње земље чланице Европске уније, кроз то су прошле и нигде није било брзо и безболно. За нас је добар пример Пољска, која је имала сличну структуру пољопривреде као и ми данас: 85 % пољопривредног земљишта било је у приватном власништву распарчано на мале поседе и још мање парцеле. И код њих је, кажу, био страховит отпор променама, али сада – када је најболније прошло и кад су видели корист од тих промена – сви су задовољни. Предходне године Пољска је из буџета Европске уније за директна плаћања у пољопривреди добила 2,8 милијарди евра за регистрованих 1,4 милиона пољопривредних газдинстава, у просеку две хиљаде по газдинству.

Први и највећи помак, улазак на европско тржиште, трајао је у пољском случају тринаест година. У поређењу с њима, ми смо тамо где су они били 1991, а када ћемо бити тамо где су они сада, зависи само од нас. Те године је, наиме, у Пољској започето са градњом кредитних линија. Могуће је да ће код нас најболнији период трајати и краће, јер се можемо користити њиховим искуствима и чувати се грешака које су они начинили али, кажу стручњаци, без десет година тешко се може рачунати на значајан помак.

Нико не може предвидети каква ће бити кретања на тржишту, а да се бројкама, графиконима и предвиђањима само ствара илузија да је држава све-видећа и свезнајућа, а у ствари није.

Пољопривреда у бруто националном дохотку Србије учествује са више од 20 %, у извозу са скоро 30, а од пољопривреде непосредно или посредно живи трећина становништва. Због природних карактеристика земљишта, водних ресурса и климе, Србија има велики пољопривредни потенцијал али је, с друге стране, тиште проблеми деценијама нагомилавани: просечно газдинство располаже са мање од два и по хектара земље, продуктивност производње је на ниском нивоу, тако да је производња на ивици исплативости, а вишкови се због диспаритета домаћих и светских цена не могу продати. Најжигавија привредна грана Србије – пољопривреда, дефинитивно је запала у ћорсокак.

Према подацима, 200.000 газдинстава располаже земљиштем мањим од једног хектара, што је преко ј укупног броја, и они могу рачунати на помоћ државе у дохотку што ће, у суштини, бити социјално давање онима којима је пољопривреда једина делатност, онима који немају услова ни могућности да буду тржишно конкурентни, а пре свега, старачким домаћинствима. За такву помоћ није довољан услов само имати мало земље: на помоћ у дохотку могу да рачунају само они који се баве искључиво пољопривредом и који су тако пензионо осигурани. Нешто преко 400.000 газдинстава у Србији у поседу има до пет хектара земље, односно 51,37 од укупног броја газдинстава. За њих су намењени различити подстицаји кроз повољне кредите, али и неповратна давања.

Временом, смањиваће се субвенције производње а повећавати директна давања у виду регреса за набавку нових грла стоке, подизање нових засада воћа и винове лозе, за пластенике и стакленике. Поставља се питање коме је до сада заиста држава помагала, примарне произвођаче или прерађиваче. Тај тренд ће бити настављен и даље: током година све субвенције ће бити смањиване све док не буду у потпуности укинуте, а давања за структуралне промене повећавана све до прикључења Србије Европској унији.

Следећа неопходна мера је унапређење тржишта пољопривредног земљишта, било да је закуп или купопродаја у питању, као и тржиште кредита за те намене. У почетку, нагласак би био на закупу земљишта све док се не врати земљиште одузето током разних аграрних реформи, национализација и експропријација. При таквом закупу предност би имали они којима је та земља одузета, а продаја тог земљишта би започела кад се обезбеде механизми томе намењеног дугорочног кредитирања.

Законом о пољопривредном земљишту који је донет 2006. год. у члану 5. предвиђено је очување расположивог пољопривредног земљишта, стварање предуслова за спречавање процеса депопулације и разарања земљишног простора, израда програма и пројеката заштите, уређења и коришћења пољопривредног земљишта, процена угрожености пољопривредног земљишта, процена погодности за уређивање и коришћење пољопривредног земљишта, стварање предуслова за примену научно-технолошких достигнућа у области заштите, уређења и коришћења пољопривредног земљишта и израде дугорочне стратегије развоја пољопривредне производње, у складу са укупним економским, социјалним, еколошким и културно-историјским развојем, доносе се пољопривредне основе заштите, уређења и коришћења пољопривредног земљишта...

Новим Закон о пољопривредном земљишту допринело би се уносу свежег капитала у велике системе. Иностране инвеститоре не интересује ситан посед, а постојећи Закон о пољопривредном земљишту они доживљавају као препреку за инвестирање. Уместо да јачају, велика предузећа се растачу, девастирају, постају све мање интересантна за велике улагаче, а велики инвеститори су се окренули земљама у којима закон подстиче развој.

Земљиште које се не обрађује требало би додатно опорезовати. То можда не звучи лепо, али кад се узме у обзир да је пољопривредно земљиште ограничени ресурс, ова мера итекако има смисла.

Ништа од овога неће имати ефекта ако се не направи регистар пољопривредних газдинстава. Због ефикасности, сва давања и сви потицаји омогућаваће се само регистрованим пољопривредним газдинствима.

Према Предлогу стратегије развоја пољопривреде, који је резултат вишемесечног рада неколико стотина домаћих и страних стручњака, али и произвођача, прерађивача и трговаца пољопривредним производима – наравно, ако буде прихваћен – пољопривреда ће у следећих десет година прећи болан транзициони пут ка тржишном привређивању. Конципирана је као след корака који се морају направити да би била конкурентна на европском тржишту. Поред ове, „велике“ стратегије, како кажу аутори, неопходно је да свако по-

љопривредно домаћинство изради сопствену „мини“ стратегију. Тек када се све те мале стратегије удруже, наша пољопривреда ће напредовати..

Потребно је, пише у Предлогу стратегије, дефинисати различите мере аграрне и социјалне политике за комерцијална и некомерцијална газдинства, да се размотре могућности за пензионисање пољопривредника, да се закон о наслеђивању измени како би се спречило даље уситњавање пољопривредног земљишта, уз механизам обештећивања оних који би тиме били закинути. Очигледно је да низ прописа, аката и закона треба да се усклађује са законском регулативом ЕУ.

Саветодавна служба је од фундаменталног значаја за транзицију пољопривреде, да покаже заинтересованима како се „воде књиге“, како се побољшава расни састав стоке, да је боље шљиве садити гушће него што то традиција налаже... Сви они који желе да се баве пољопривредним саветодавством и имају конкретну идеју, могу да се са програмом рада пријаве на стално отворени конкурс Министарства пољопривреде и да за тај програм добију средства из буџета. Та пракса ће се наставити и држава ће такве подухвате подржавати и убудуће: донације би се временом умањивале да би биле потпуно укинуте оног дана кад пољопривредници буду довољно економски ојачали да стручну асистенцију плаћају сами. Ту је шанса и за ангажовање младих а незапослених агронома који би помагали пољопривредницима да буду још успешнији и тако зарађивали за живот.

Транзиција умногоме зависи од локалног окружења, као и од унутрашње ситуације. Процес транзиције убрзаће се кад земље са којима се Србија граничи уђу у Европску унију. Тако је Пољској помогло што се граничи са Немачком, или Словенији са Аустријом. Главно је да Србија остане на путу уласка у ЕУ. То значи и отварање многих програма подршке Србији, како у овој почетној фази, тако и у самом процесу придузивања. Потребно је много веће прихватање овог европског пута у Србији него што је то тренутно случај.

Без обзира на све то српска пољопривреда и село имају значајне предности у погледу преласка на тржишно привређивање, како у односу на већину других земља у транзицији, тако и у односу на урбане средине у Србији:

- на сељачким газдинствима је одржан континуитет приватне својине, темељне компоненте тржишног система;
- очуване су вредности сељачког односа према раду, одговорност за преузете обавезе, ослањање на сопствене снаге и спремност за одрицање у име конкретних циљева;
- сеоско становништво се одликује високим степеном адаптивности спољним условима, великом енергијом, снажљивошћу и способношћу у остваривању како стварних тако и имагинарних интереса.

У ствари, кључно је питање како балканског сељака трансформисати у модерног, продуктивног произвођача западно-европског типа – (фармера), конкурентног у асортиману, квалитету и цени производа на светском тржишту .

За одговор на наведено питање морамо се окренути политици и надлежним институцијама које су задужене за пољопривреду и село уопште. Другачије речено, да ли је политика вођена тако да се искористи основна предност српске пољопривреде у односу на друге (осим Пољске) земље централне и источне Европе, а то је постојање приличног бројног слоја модернизованих сељака. Ова политика се показала половична и недоследна, пре свега, зато што нема у виду интересе друштва као целине.

Такође постоје разне фазе у процесу транзиције. Све земље не пролазе кроз исте фазе, и то зависи од случаја до случаја. Брзина и квалитет промена зависи од ефектне употребе знања и иновација.

Једно од најосетљивијих и најсложенијих подручја транзиције привреде Србије своди се на изградњу модерне структуре тржишта и тржишних институција. Однос према тржишту и трговини треба да има пресудну улогу у будућем развоју и укључивању земље у Европску унију. Посебно неуралгично подручје односи се на стратегију и политику отварања домаћег тржишта и његовог повезивања са тржиштем Европске уније. У свему томе трговина треба да одигра веома значајну улогу, с обзиром на актуелне токове у процесима интернационализације трговинске мреже. Поучне примере имамо у актуелним токовима на тржиштима источно-европских земаља.

Истраживања показују да централни проблеми у земљама које се налазе у процесу транзиције и напуштања концепта административно дириговане привреде нису у толикој мери у производњи, колико у домену тржишта и трговине. Неопходна је афирмација новог система вредности и целовита не само својинска, већ и пословна и управљачка трансформација привреде и трговине. Нема сумње, да тржишна привреда захтева један потпуно нови приступ филозофији и стратегији развоја трговине, а тиме и потпуно нову концепцију и садржај трговинске политике.

Трговина и трговински сектор у целини налазе се у процесима интензивне транзиције и у свим источно-европским земљама. У последњих десет година измењена је структура трговине и тржишта у тим земљама. Кључни токови су у својинској трансформацији и интернационализацији трговинске активности. Слични процеси, али не и са истим садржајем, одвијају се или ће се одвијати и у трговини Републике Србије. У даљој транзицији трговинског сектора постоје бројни проблеми и бројне дилеме. Од начина њиховог решавања зависи и будућа структура тржишта и трговине наше земље.

2. Структурни проблеми транзиције пољопривреде Србије

Рурална транзиција је онај сегмент српске привреде где су, можемо рећи, и даље саплитања највећа и проблеми најсложенији. Наглашено неповољна аграрна структура је оно нашта посебно треба ставити акценат, и без чијег решавања нема реалних претпоставки за убрзани развитак пољопривреде. Она се огледа у великом броју ситних породичних газдинстава која су неспособна за самосталан привредни живот, за властиту репродукцију. Продуктивност рада на таквим газдинствима је врло ниска, а остварени доходак такође низак. Низак је и ступањ тржишности ових газдинстава. Тржиште и производња за тржиште слама традиционалну аутархичност сељачког газдинства и отвара процес диференцијације на селу, која је јача што је тржиште пољопривредних производа развијеније.

Марија Николић наводи неке одлике аграрне структуре у Југославији које могу бити узете и као ограничавајући фактори даљег развоја (М. Николић, 1994: 10, 14-15). Имајући у виду аграрну структуру исти аутор истиче:

- постојање два сектора својине, различита у погледу концентрације земљишта и капитала, затим у погледу организационо-технолошких решења, интензивности производње, продуктивности и тржишне оријентације;
- уситњена поседовна структура сељачких газдинстава, у чијем је власништву већина пољопривредних фондова;
- преовлађивање мешовитих газдинстава и висок проценат домаћинства која имају пољопривредно газдинство;
- постојање аграрне пренасељености у приватном и великог вишка запослених у друштвеном сектору, уз неповољну старосну и образовну структуру активног и укупног пољопривредног становништва.

Посебно неповољна аграрна структура је у поређењу са развијеним европским земљама. То је проблем свих земаља у транзицији, не само наше. Једино оно што иде у прилог нама јесте да је највећим делом задржано приватно власништво над земљом. Међутим, значај приватног сектора у односу на друштвени био је маргинализован. Тако су и мере аграрне политике биле више окренуте друштвеном сектору, док се развој пољопривредних газдинстава, као носиоца аграрне политике, у приватном сектору константно онемогућавао.

Док је у Европи текао процес концентрације у пољопривреди, код нас је текао процес перманентног уситњавања. Зато се код нас процес укрупњавања, до нивоа како је у европским земљама, јавља као темељна претпоставка примене савремене технологије и вишег нивоа аграрне производње, с нижим трошковима и, наравно, нижим ценама.

У односу на развијене земље и њихову пољопривреду наша је пољопривреда заостала, не само кад је реч о производно-технолошком развоју него и у укупној организованости и коришћењу текућих и развојних мера аграрне политике. Постојећа аграрна структура није узрок стања у српској пољопривреди, већ последица дуготрајног односа према пољопривреди.

У српској пољопривреди три су кључна проблема везана за руралну транзицију:

- први, изразито неповољна поседовна структура;
- други, стална тенденција пораста необрађених површина (нерационално коришћење овог природног ресурса) и,
- трећи, проблем приватизације.

Земљишни ресурси, повољни природни услови и становништво руралних подручја представљају основне потенцијале за развој пољопривреде. У руралним подручјима живи око 43% укупног становништва а 7,05% су активни пољопривредници. Од укупног броја домаћинстава у Србији 41,25% се налази у руралним подручјима, од којих су 60,96% пољопривредна. Такође, пољопривредна домаћинства чине 30,89% од укупног броја домаћинстава. Радна снага домаћинстава је главни носилац пољопривреде, или неке друге делатности у руралним подручјима (С. Јелић, Т. Јовановић: 2004: 161-162).

Газдинства у руралним подручјима Србије која располажу са земљишним фондовима имају значајну улогу у развоју пољопривредне производње као и руралног развоја. Структура земљишних фондова газдинстава указује да су парцеле уситњене и распарчане. Газдинства са земљишним фондовима, активном радном снагом се намећу као значајни носиоци производње хране и унапређења пољопривредне производње.

Због тога је потребно предузети одговарајуће мере за развој пољопривредне производње тамо где постоје услови у циљу самог развоја тих руралних подручја и пољопривреде у процесу транзиције.

Имајући у виду да је пољопривредна производња основна делатност газдинстава која располажу са земљишним фондовима приказ структуре земљишних фондова и нека обележја газдинстава која су пољопривредна на основу статистичких података који су публиковани у издањима Републичког завода за статистику Србије могу допринети бољем сагледавању структуре и карактеристика земљишта као природног ресурса.

У руралној средини газдинства су пролазила кроз одређене промене чиме су се мењала. Просечно домаћинство и газдинство се смањивало јер су миграције, пре свега, младих у градове променили структуру становништва и домаћинстава и газдинства (С. Јелић, Д. Живковић, Т. Јовановић, 2006: 148-150).

Постојање значајног броја самачких домаћинстава и старачких у руралним подручјима представљају озбиљне друштвене проблеме.

Табела 1. Структура земљишних фондова пољопривредних газдинстава Србије

Површина газдинства (ха)	Укупно газдинстава	Процента
без земљишта	6.288	0,8
до 0,10	8.482	1,1
0,11 - 0,50	96.646	12,4
0,51 – 1,00	102.972	13,1
1,01 – 2,00	145.929	18,6
2,01 – 3,00	108.903	14,0
3,01 – 4,00	73.879	9,5
4,01 – 5,00	61.282	7,9
5,01 – 6,00	42.344	5,4
6,01 – 8,00	54.499	7,0
8,01 – 10,00	35.595	4,6
10,01 – 15,00	27.731	3,6
15,01 – 20,00	9.041	1,2
преко 20,00	6.300	0,8
Укупно	778.891	100,0

Извор: Обрачун аутора на основу података Републичког завода за статистику Србије, Београд, 2008.

Укупан број пољопривредних домаћинстава и газдинстава се смањује из године у годину у процесу транзиције што указују и подаци два последња пописа где је пад забележен у просеку за 20%. Структура земљишних фондова пољопривредних газдинстава указује да су поседи уситњени (табела 1). До 3 ха је близу 60% пољопривредних газдинстава, од 3 до 8 ха је 29,80 %, од 8-15 ха има 8% а преко 15 ха је само 2% пољопривредних газдинстава. Обрадиво земљиште обухвата следеће категорије земљишта: оранице, баште, воћњаке, винограде и ливаде и просек по газдинству износи 2,37 ха. Коришћено земљиште обухвата површину земљишта коју чини земљиште у својини чланова домаћинства, али и земљиште које је узето од других на коришћење. Просек земљишта које се користи по газдинству износи 2,46 ха.

Да би се унапредила пољопривредна производња неопходно је постојање привредно сврховите структуре газдинства као експлоатацијске јединице.

Аграрна политика, сама по себи, мора бити произвођачка, мора бити организована у сврху унапређивања производње. Аграрна политика заправо почиње одређивањем оптималне величине газдинства, тј. формирањем одређених граница. Свака аграрна политика мора поћи од неке границе, при којој претерано уситњено газдинство не представља сврсисходну производну јединицу.

Процес уситњавања код нас има своју традицију у прошлости. Тај тренд одржао се и до данас. Томе је свакако допринела и неадекватна законска регулатива. Због такве законске регулативе уследио је процес “атомизације” поседа. Пракса у другим земљама (Немачка, Аустрија, Пољска, итд.) ишла је за тим да онемогућава процес цепања поседа испод законом утврђене величине. Разлози смањења величине пољопривредних газдинства леже, понајпре, у депопулацији руралних подручја, посебно привредно слабије развијених; изградња саобраћајне инфраструктуре; ширење градских агломерација; куповина земљишта од становника који живе у градовима; коришћење земљишта у рекреативне сврхе.

Србија мора, жели ли у будућности пратити тенденције у европској пољопривреди (понајприје ЕУ-а), тежити стварању средњих поседа (од 35 до 50 ха) — избећи стварање сувише великих поседа јер је пракса показала да такви поседи могу изазвати различите негативне последице: еколошке, тржишне, производне, итд. Поседовна структура показује да се пољопривредна производња у развијеним земљама ослања на породично газдинство, дакле на некапиталистички начин производње.

Посматрано са аспекта поседовне структуре значај индивидуалних газдинстава је велики. Међутим, економски значај ових газдинстава у раскораку је са њиховим потенцијалним могућностима. Ово због тога што су она, углавном, ситна и без адекватне подршке државе у дужем временском периоду. Базирају се на раду породичне радне снаге, што је праћено сенилизацијом, феминизацијом и деаграризацијом, што све резултира у смањеним радним потенцијалима нашега села. При свему томе, ова газдинства послују, углавном, у границама просте репродукције, са наглашеним елементима натуралне или просте робне производње (С. Јелић, Т. Јовановић, 2004: 164-166).

С друге стране, пољопривредна предузећа, као робни произвођачи, пословала су успешније, иако у условима нерационалне друштвене својине. Реч је, дакле, о крупним робним произвођачима, чији су значај и улога велики. Према подацима РЗС, 2000. године у Србији је било 411 пољопривредних предузећа и агрокомбината, који су, у просеку, располагали са око 1.600 хектара.

Закон о пољопривредном земљишту из 2006. год. умањило је улогу и значај великих аграрних система, што је са економског и научног становишта, неприхватљиво за пољопривредну струку.

Европска искуства су таква да се њихове државе потпуно другачије одnose према великим пољопривредним системима. На пример, у Мађарској, има око милион хектара државне земље. Ту земљу они приоритетно издају великим системима и то образлажу чињеницом да држава на тај начин остварује далеко веће бенефите, али и предности за пољопривреду. Слична ситуација је и у Хрватској, Словенији, Немачкој. Такав однос они образлажу ува-

жавањем савремених достигнућа аграрне праксе и чињеницом да укрупњени земљишни комплекси имају далеко веће економске, технолошке и организационе предности. Оваква аграрна политика нарочито је изражена у Немачкој, где је законом забрањено цепање великих агросистема.

Све то су кључни аргументи зашто се мора великим агросистемима омогућити једнак положај и иста шанса са сличним предузећима у окружењу. Аграрни буџет Мађарске, која има приближну површину и приближан број становника као наша земља (ако рачунамо КиМ), износи 1.850.000.000 евра, а аграрни буџет Републике Србије износи 200.000.000 евра. Ако увозимо пољопривредне производе из Мађарске треба да знамо да они долазе са девет пута већим подстицајима, са великим простором за дампинговањем цена, што представља огромну конкурентску предност у односу на наше пољопривредне производе.

Ако нам је циљ да идемо ка Европској унији, не можемо да креирамо развој пољопривреде супротно од европске праксе. У Европи не постоји пракса да се лицитацијом закупује земља. Тај модел је довео до великих проблема у аграру ове земље, до конфликта ширих размера. Закон није донео решења већ само проблеме. Наметнуо је предузећима у аграру да плаћају закуп, а да не добијају никакве субвенције, што је повећало цену коштања наших производа и погоршало нашу тржишну позицију у односу на конкурентске фирме из земаља окружења и домаћу повлашћену конкуренцију. Најављене измене Закона о пољопривредном земљишту не наговештавају приближавање законској регулативи ЕУ и земаља окружења, што домаће произвођаче ставља у још неизвеснију позицију, јер ће извоз наших пољопривредних производа бити под оваквим условима немогућ, а биће угрожен и пласман наших производа на домаћем тржишту.

Три су кључна аргумента у одбрани интереса великих агросистема:

- прво, показује се да велики агросистеми у буџет државе плаћају 10 до 15 пута више по хектару него сељак на истој класи земље, и то захваљујући високоинтензивној производњи и комбинацији биљне производње, сточарства и прераде, чиме се по хектару остварује далеко већи прилив у буџет државе;
- друго: захваљујући високоинтензивној производњи запошљава се више људи, и тако више доприноси побољшању социјалне ситуације у држави;
- треће: захваљујући високоинтензивној производњи велики агросистеми производе знатно више хране по хектару. То су необориви аргументи који доказују да закон који промовише цепање великих система не може да опстане.

Табела 2. Структура земљишних фондова пољопривредних газдинстава Србије, 2008. год.

Површина газдинства (ха)	Србија	
	Број газд.	%
до 0,50	111.416	14,3
0,51 – 1,00	102.972	13,1
1,01 – 3,00	254.832	32,6
3,01 – 5,00	135.161	17,4
5,01 – 10,00	132.438	17,0
више од 10,0	43.072	5,6
Укупно	778.891	100,0

Извор: Обрачун аутора на основу података статистичког завода

За Србију је карактеристичан пораст броја индивидуалних газдинстава, посебно у најнижим категоријама (до два хектара). Просечна величина наших индивидуалних газдинстава се смањивала и смањује, што је, такође, негативна тенденција. Од огромног броја малих, ситних газдинстава, којих је у Србији чак око 400.000 само четвртина (око 100 хиљада) спада у комерцијална газдинства. При том је просечна величина нашег индивидуалног газдинства изразито мала (испод три хектара), при чему чак 94,5% газдинстава поседује мање од 10 ха. Мало газдинство има за резултат малу, полунатуралну производњу. Поседовна структура наших индивидуалних газдинстава је изразито неповољна. Подаци о поседовној структури пољопривредних газдинстава показују да се ради, углавном, о малим газдинствима која су уситњена. Са земљиштем до 1 ха је 27,50% газдинстава, а преко 10 ха је 5,80% газдинстава.

Други проблем са којим се суочава српска пољопривреда је пораст необрађених пољопривредних површина. Разлози за то могу бити вишеструки: незаинтересованост за производњу из економских разлога; напуштање руралних подручја од стране млађег становништва и истовремено старење пољопривредног становништва; исцрпљивање земљишта због интензивне пољопривредне производње, што доводи до губљења производних способности тла и сл.

Српско село пролази кроз промене које су изазвале одређене тенденције. Под празним селима не подразумевају се ненастањена села (мада у Србији има много и таквих), већ она која је напустила већина становника, односно – преко 60 или 70 % становника. Како су социјални трансформациони процеси у сељачком друштву били такви да су села напуштали најчешће млади људи, пражњење села је пратила и њихова сенилизација, односно – просечна старост становништва тих села најчешће прелази 50 или 60 година. Због тога се термини „празно село“ и „старачко село“ могу у великом броју случајева користити као синоними.

Области у којима се налазе празна и старачка села, због својевремене масовне депопулације и деаграризације и чак због делимичне регресије пољопривредне производње, стекле су једно веома битно својство које је у потпуности сагласно са савременим трендовима пољопривредне производње у читавој Европи. Ради се о тренду органске производње хране, дакле – хране произведене у таквим природним условима у којима је интервенција агротехничким мерама – за које се испоставило да нису добре за здравље људи, иако могу драстично да повећају приносе – минимална или никаква. Одсуство употребе разних агротехничких средстава, превасходно хемијских, постепени делимични или потпуни престанак употребе вештачких ђубрива (уз прелазак на употребу стајског ђубрива) и сл., довели су до тога да се пољопривредни ресурси у тим областима могу сматрати недирнутим, те стога више него пожељним управо за органску пољопривреду и производњу здраве хране, али и за бављење конвенционалном пољопривредом, онако како то у појединим областима природни услови омогућавају.

У празним и старачким селима, иако је број социјалних контаката мањи, много је очигледније шта други раде, при чему се принцип да свако познаје свакога и даље у извесној мери користи као средство социјалне контроле сеоске заједнице. Успостављени механизми за уравнотежење социјалне стратификације могу бити мотивациони, али и репресивни, што се опет јавља као препрека за локално предузетништво.

Рурални економски процеси из седамдесетих и осамдесетих година указују на то да је сељаштво у Србији ипак спремно и способно да се временом трансформише у индустријског произвођача хране, онда када оно то препозна као нешто пожељно и друштвено прихватљиво. Данас се наше друштво залаже за транзиционе процесе и на селу. Али да би се то и остварило потребне су адекватне мере које би код пољопривредника отклониле сву несигурност и неизвесност коју транзиција носи са собом. Исти случај је и са пољопривредним предузетницима у граду. Затечено стање у празним/старачким селима подразумева, дакле, извесне објективне околности које не иду на руку било чему, па самим тим ни предузетништву. Ту се, пре свега, мисли на неразвијену инфраструктуру, раније изграђену а сада запуштену, као и на непостојање намере да се настави с даљом изградњом инфраструктуре. У свакодневици то значи да би се сваки потенцијални предузетник сусретао с конкретним практичним проблемима, као што су отежан транспорт, немогућност обезбеђивања довољно енергије или питке воде, немогућност комуникације итд. На то се надовезује и чињеница да деценијама није улагано у појединачна домаћинства, а тамо где је улагања ипак било, она су у сагласности с конвенционалним сељачким приступом пољопривредној производњи. Било који повратак у село и започињање тржишне пољопривредне производње подразумева стога не само улагање у саму производњу, већ и улагање у микроинфраструктуру појединачних домаћинста-

ва, без обзира на то да ли се ради о стамбеним или привредним зградама, водоводу, електричној енергији и сл.

Свеукупно посматрано, због постојања неповољних услова које је створило глобално друштво, због неповољног искуственог става и због начина мишљења који своје корене има и даље у одређеној мери у сељачком друштву и његовом погледу на свет, стратегија која подразумева враћање или одлазак на село и бављење аграрним предузетништвом још увек стоји у запећку, без обзира на огроман потенцијал који такав подухват има

Поред тога, важно је напоменути да резултати последњих пописа становништва говоре о забрињавајућој остарелости пољопривредника у Србији. Старење је захватило све просторе села и пољопривреде. У таквим условима газдинства остарелих пољопривредника, разумљиво, не користе у довољној мери расположиве капацитете, што се негативно одражава на обим и структуру пољопривредне производње. Раст категорије газдинстава са 60 и више година је изразит. Поставља се стога, с правом, питање његове радне способности и могућности укључивања у савремене токове пољопривредне производње.

Табела 3. Необрађене површине у Србији

Земља	Обрадиве површине (ха)	Необрађене површине (ха)	Учешће необрађених у обрадивим површинама (%)
Србија	4.218.000	200.000	4,7

Извор: Обрачун аутора на основу података статистичког завода Србије

На основу анализе и доступних података указујемо на необрађене површине у Србији. Чињеница је да необрађене површине учествују у значајном делу обрадивих површина (табела 3).

У Србији је забележен сталан пораст необрађених површина. Реално се може очекивати да ће се у будућности нарушавати однос између броја становника и обрадивих површина.

Табела 4. Обрадиве пољопривредне површине по становнику у Србији

Земља	Обрадиве површине (ха)	Број становника	Обрадива пољопривредна површина по становнику (ха)
Србија	4.218.000	7.365.507	0,57

Извор: Обрачун аутора на основу података статистичког завода Србије

Трећи проблем је проблем приватизације. Приватизација је у свим земљама у транзицији сложен и болан процес, у пољопривреди посебно. Приватизација је један од темељних чинилаца тржишне економије. Потпуна приватизација темељна је претпоставка за прихватање тржишних начела, прихватања нове технологије, ефикасности радне снаге.

Чињеница да је приватизација отпочела као и одабрани модел приватизације већ су оставили последице на поседовну структуру у пољопривреди, а тиме и на друштвену структуру. У блиској будућности те ће последице бити још веће и самим тиме и уочљивије. Наиме, продаја друштвених предузећа, па тако и друштвених пољопривредних предузећа, “у цело”, тј. “у комаду”, води стварању великих имања, или пак увећавању већ постојећих великих приватних имања, што не може а да се не одрази на друштвену структуру у пољопривреди. При томе ваља имати на уму да куповина неког друштвеног пољопривредног предузећа истовремено доноси огромне легалне привилегије купцу. Као прво, купац земљиште у друштвеној својини претвара у своје приватно по цени која је неколико пута нижа од тржишне цене земље. Друго, купац добија право да обрађује земљиште у државној својини без плаћања било какве ренте. Због свега овога може се очекивати жестока борба крупног капитала (капиталиста) око приватизације друштвених пољопривредних предузећа. Код нас се као последица до сада наведених догађаја и процеса, формира друштвена структура у пољопривреди коју чине четири друштвене групе:

1. “Прави” сељаци: углавном производе за сопствене потребе, учешће на тржишту им је маргинално; сиромашни су и (или) стари; имају у својим газдинствима мањак радне снаге; не располажу адекватним средствима за рад (механизацијом); део земљишта су принуђени да дају у закуп, јер нису у стању да га обраде.

2. Фармери: власници и (или) закупци већих поседа; производе углавном за тржиште; користе, највећим делом породичну радну снагу; располажу механизацијом и примењују модерне методе обраде земље.

3. “Латифундисти”: власници великих поседа који се обрађују на капиталистички начин, тј. најамном радном снагом.

4. Пољопривредни радници: раде на туђим пољопривредним имањима; ову групу чине отпуштени индустријски радници, запослени са малим платама, незапослени, сељаци са недовољно земље, и сл.

Овде описане четири друштвене групе које чине друштвену структуру у пољопривреди Србије, али и других бивших социјалистичких земаља источне Европе, постоје и у развијеним земљама Европске Уније и САД.

Међутим, док окосницу пољопривреде на Западу чини друштвена група (слој) фамера, који доминирају у економском, али и у политичком и културном смислу, у Србији, као и у већини бивших социјалистичких земаља, веома је

бројна прва група бесперспективних “правих” сељака. “Прави” сељаци нипошто не чине “стуб” друштва, него су чак његов терет. Мада је Србија (уз Пољску) донекле изузетак када се ради о бројности и снази слоја фармера, фармери су и овде далеко од тога да буду доминантни. Доминантну снагу све више чине нови латифундисти, власници великих поседа, чије наличје, нужно, представља слој пољопривредних радника. (С. Шљукић, Социолошки преглед, 2004: 277).

Приватизацијом аграрног сектора Србија настоји осигурати доминантан утицај приватног сектора у пољопривредној производњи, формирање профитабилних породичних газдинстава и боље коришћење земљишта као природног ресурса. Тај процес тек је у зачетку, поготово кад је реч о приватизацији бивших великих комбината. Међутим, у будућности треба избећи “замку” неконтролисаног уситњавања бивших друштвених комбината у мала непрофитабилна газдинства као што је то случај у неким земљама у транзицији (нпр., Румунија).

Закључак

Обликовати српску пољопривреду према критеријумима развијених европских земаља, пре свега ЕУ-е, је циљ коме тежимо. То није могуће обавити у кратком периоду, јер се ни адекватна аграрна политика не изграђује у кратком раздобљу, него неколико деценија. Вероватно је транзицијско раздобље од једне деценије разуман рок да се то и учини. Негативне ефекте аграрне политике које је нагласила аграрна политика ЕУ у процесу изградње и реализације, треба користити као драгоцену искуства, да се не учине исте грешке. Брза промена аграрне структуре није могућа, а није ни препоручљива. Аграрну структуру треба постепено прилагодити породичном газдинству које ће бити тржишно орјентисано и економски ефикасно.

Неповољна аграрна структура је један од најтежих проблема наше пољопривреде, јер је на малим и уситњеним поседима производња нерационална и нерентабилна. Због тога је укрупњавање поседа један од приоритетних задатака нове аграрне и руралне политике. Стога би “цепање”, “уситњавање”, “распарчавање” постојећих крупних парцела био ретроградан процес, који нема утемељење ни у теоријским ни у практичним рационалним аргументима.

За аграрну структуру, можемо слободно рећи, да ће у будућности одредити смер развитака тржишно орјентисане српске пољопривреде. Развитака и формирање аграрне структуре нити је једноставан, нити брзо решив, а понајмање јефтин процес. Основно полазиште треба бити општеприхваћена политичка одлука о избору циљева и инструмената дугорочног развоја пољопривреде, односно укупног руралног подручја. А данас је пољопривреда у најмању руку у незавидном положају.

Деловање у складу са економским законитостима, коришћење позитивних искустава развијених земаља, уз уважавање науке и струке – пут је који нема алтернативе.

Убудуће ствари би требало организовати другачије. Држава ником не треба да говори шта да сеје, гаји или производи нити ће више откупљивати све произведено, јер је такав однос према пољопривреди годинама уназад давао лоше резултате, иако је некада давно, у неким другим околностима, када је постојало за западне производе затворено совјетско тржиште, био успешан. Стратегија развоја пољопривреде узима у обзир шта треба да се уради да бисмо дошли до већег тржишта као што је европско са производима прихватљиве цене и квалитета. То, између осталог, подразумева испуњење многих прописа, нарочито што се безбедности хране тиче. Потребно је разним мерама подржати газдинства која производе за тржиште, која желе и имају снаге да буду конкурентна, која желе да напредују и производе квалитетне сертификоване производе. Није, питање колико, него како производити.

Први задатак је да се обезбеде услови да се успостави нова структура комерцијалних породичних газдинстава која ће моћи да одговоре изазовима савременог тржишног привређивања. Да би се то постигло, морају се направити структуралне промене у пољопривредној производњи. Европско искуство показује да је породично пољопривредно комерцијално газдинство најбољи вид организације производње. То не значи да такво газдинство мора да поседује оволике или онолике површине земљишта. То, пре свега, зависи од врсте производње: ако се производи поврће, онда је то свега неколико хектара, ако су у питању ратарске културе, онда је то четрдесет, сто или више стотина хектара. Колика год да јесу, породична газдинства уз испуњење одређених услова могу рачунати на подршку из аграрног буџета за унапређење производње или увећање поседа.

Осим тога, треба сачувати неколико преосталих великих система у аграру. Они треба да буду регионални, стожерни центри развоја аграра око којих ће се генерисати мали и средњи фармери у заједничком наступу на тржишту. Велики системи с обзиром на то да имају скоцентрисане ресурсе и обучене кадрове који су у стању да аплицирају нова сазнања у пољопривредну праксу могу, уз сарадњу са научним институцијама из области пољопривреде, постати расадници знања и нових искустава од којих ће корист имати шира друштвена заједница.

Наша пољопривреда болује од исте бољке као и овдашња индустрија – од вишка запослених. Зато стратегија подразумева и подршку “полутанима”, онима који се осим пољопривредом баве још нечим, или би се радо поред пољопривреде бавили још нечим. Поред свих мера и подстицаја које им као пољопривредницима стоје на располагању, они могу рачунати и на помоћ кроз мере за унапређење села: да се, рецимо, додатно баве туризмом или неком другом делатношћу која се на пољопривреду “наслања”. Сви они који су вредни и имају идеју шта да раде, без обзира да ли им је пољопривреда можда на другом месту, моћи ће да рачунају на подршку.

ЛИТЕРАТУРА:

- Јелић, С., Живковић, Д., Јовановић, Т. (2006). Земљишни фондови домаћинства у функцији руралног развоја и развоја сеоског туризма. *Ekologica* XIII (11): 147-153.
- Јелић, С., Јовановић, Т. (2004). Радна снага у пољопривредним газдинствима у функцији руралног развоја Србије. У: П. Тумбас (прир.), *Капитул у пољопривреди*, Београд: Институт за економику пољопривреде, Нови Сад; Пољопривредни факултет - Департман за економију пољопривреде и социологију села, Суботица: Економски факултет, стр. 161-167.
- Лазић, М. (2005). *Промене и оштрици*. Београд: Филип Вишњић.
- Службени гласник Србије* (2008). Београд.
- Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова (2006). *Ситановништво* 11.
- Стратегија развоја пољопривреде Србије (2005). *Службени гласник Републике Србије* (55/05, 71/05). Београд
- Шљукић, С. (2004). Друштвена структура у бившим социјалистичким земљама: транзиција или трансформација. Социолошки преглед XXXVIII (1 – 2): 267-279.
- Закон о пољопривредном земљишту (2006). *Службени гласник Републике Србије* (62). Београд
- <http://www.webrzs.stat.gov.rs/axd/index.php> - Републички завод за статистику – Србија
- <http://www.fao.org> – Food and Agriculture Organization of the United Nations

Sreten Jelic
Tatjana Jovanovic
University of Belgrade
Faculty of Agriculture

Summary

TURNING POINTS OF TRANSITION IN AGRICULTURE

In our paper we indicate significant items of transition process in Serbian agriculture. Particular attention is given to ownership structure of husbandry of South-east Europe countries, quantity of nonarable land and problems of privatization husbandry members are facing with. We also pointed out experiences of EU members, which could be useful for Serbian agriculture. All analyses are made on basis of relevant databases and available literature.

Key words: transition, structural problems, husbandry, integration, agro structure.